।।कर्मणैव हि संसिद्धिः ।।

(नाटकम्)

रचयिता

शङ्करनारायणः

प्राध्यापकः जी एच् एस् एस् इटप्पल्ली

।।कर्मणैव हि संसिद्धिः ।।

(नाटकम्)

कथापात्राणि -

सूत्रधारः	
भद्रकः -	सूत्रधारस्य मित्रम् ।
मरीचिः -	सप्तर्षिषु अन्यतमः।
अत्रिः -	सप्तर्षिषु अन्यतमः ।
अङ्गिराः -	सप्तर्षिषु अन्यतमः।
पुलस्त्यः -	सप्तर्षिषु अन्यतमः।
पुलहः-	सप्तर्षिषु अन्यतमः ।
क्रतुः -	सप्तर्षिषु अन्यतमः ।
वसिष्ठः -	सप्तर्षिषु अन्यतमः।
रत्नाकरः -	निषादः ।
निषादी -	रत्नाकरस्य भार्या ।
ज्येष्ठः	रत्नाकरस्य प्रथमः पुत्रः।
कनिष्ठः	रत्नाकरस्य द्वितीयः पुत्रः ।
वाल्मीकिः -	ब्रह्मर्षिः , आदिकविः , रामायणकर्ता ।

स्थापना

(नान्दी)

सप्तर्षिसङ्गमवशादुपलब्धराम

नामामृतप्रभवतो गतकिल्बिषं तम् ।

रामायणप्रणयिचित्तनभप्रदीपं

वाल्मीकिनामकमुनीश्वरमानतोस्मि ।।

(नान्द्यन्ते सूत्रधारः प्रविशति ।)

सूत्रधारः - अहो कालो ह्ययं सर्वजनचित्ताह्लादकारको वसन्तः। तथापि केनापि नूतनेन कोरोणाभिधानेन सांक्रमिकव्याधिना भीताः जनाः तत्संक्रणोपशान्त्यै सर्वकारनिर्देशेन स्वस्ववेश्मसु स्वैरं वसन्ति। ते च दृश्य श्रव्य सामूहिकमाध्यमानां चित्रेषु सन्देशेषु च मनसा निमज्य रोगविषयकवृत्तान्तैः विनष्टोत्साहाः जाताः ।अतः चिरपरिचितं कमपि कथावस्तुमुपजीव्य नूतनया शैल्या नाटकमभिनेतव्यमिति गुरोराज्ञा । गुरुवचनमनतिक्रमणीयमिति स्मृतिश्च । अतः नाटकाभिनयार्थं सामाग्रीनां सज्जीकरणाय आत्ममित्रं भद्कमाह्वयामि (उच्चैः भद्रक .... भो भद्रक .... (परिक्रम्य अवलोक्य च) अये अयं भद्रकः कस्मादपि दुर्दशनात् भीतः इव पुनः पुनः पश्चादवलोक्य इतः एवाभिगच्छति । भो वसन्तकः किं न श्रुणोषि मदाह्वानम् ?

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः वसन्तकः)

भद्रकः - श्रुणोमि देव ।कार्यमाज्ञाप्यताम् ।

सूत्रधारः - सम्प्रति हि सकलजनमनोरञ्जकेन नाटकेन लोकान् तोषयतु इति गुरोराज्ञा ।किं कुर्मः?

भद्रकः - पुरातनीं कथामुपजीव्य नूतनेन नाटकेन अभिनयः कार्यः इति (स्वगतम्) क्लिष्टा किल संस्कृते नूतननाटकानामुपलब्धिः (चिन्तां नाटयित्वा) हन्त एतदस्तु (प्रकाशम) अस्ति भो केरलसर्वकारस्य एकादशतमकक्ष्यायामेका कथा कर्मणैव संसिद्धिर्नामिका । तस्यास्तु नाटकरूपेण परिवर्तनं निर्व्यूढमस्ति छत्रपुरजनापदवासिना अल्पधीरपि गुरुकृपाजनितवाग्विभवेन शङ्करनारायणनामकेन केनचित्प्राध्यापकेन ।तमभिनीय सम्प्रति लोकरञ्जनं कुर्मः ।

सूत्रधारः - उपपन्नमिदम् ।तर्हि शैलूषान् प्रति नाटकाभिनयविषयकम् अस्मदीयं स्न्देशं न्यवेदयतु ।

भद्रकः - तथास्तु ।(गन्तुमुद्यमति , विशङ्क्य पुनः तत्रैव तिष्ठति)

सूत्रधारः - किं न गतवान् भवान् ? कः सन्देहः ? कुतः स्तम्भः इव अत्रैव तिष्ठति ? उच्यताम् ।

भद्रकः - देव भवता परिपालिताः सप्तशशकाः तृणाभिलाषात् आरण्यमध्यं प्रविशन्तीति मया दृष्टम् । तत्रास्ति कश्चन व्याध्रः। तेन व्यापादिताः स्युः इति मदीया चिन्ता ।

सूत्रधारः - हा धिक् ।प्रतिहतममङ्गलम् ।तथापि शशकानां नैर्मल्यस्वभावशीलादीन् दृष्ट्वा कदाचित् ते न व्यापादिताः स्युः यथा-

आरण्यमध्यगतसप्तमुनीश्वरास्ते

रत्नाकराभिमुखभीतमनाः कदाचित् ।

स्नेहान्वितातिमृदुभाषणपाटवेन

प्राप्ताः तदीयकरवालमुखाद्विमुक्तिम् ।।

(इति निष्क्रानतौ)

(इति स्थापना)

यवनिका

१

(अथ प्रथमो रङ्गः)

रङ्गविवरणम् - काननमध्यः ।विहगानानम् कूजनम् ।नद्याः प्रवाहनादः ।मृगाणाम् निनदम् ।

(ततः प्रविशन्ति यथोक्तवेषधारिणः सप्तर्षयः)

पुलस्त्यः - भगवन् वसिष्ठ ।शान्तिप्रदायकमिदं विपिनम् । यत्र हि -

वेदार्थज्ञानशौण्डानां साममन्त्रजपं यथा ।
कूजनछद्मना ह्येते स्तुवन्ति विहगाः प्रभुम् ।।

वसिष्ठः - सत्यमाह भवता ।ध्यानविलीनाः यतीश्वराः इव तिष्ठन्ति पादपाः ।(परिक्रम्य अवलोक्य) अये केन वा कारणेन अकस्माद् परिभ्रान्ताः इव खगाः ससम्भ्रममुच्चैस्तरं रुदन्तः वृक्षशिखरेभ्यो जवाट्टयन्ते ? मृगाः इतस्ततो धावन्ति च (कर्णं दत्वा भीतिं नाटयित्वा) किमपि धोरनिस्वनं च आरादभ्येति कर्णान्तिकम् ।अवहिताः स्म।

(नेपथ्ये - तिष्ठत ।तत्रैव तिष्ठत ।भवदीयं सर्वं प्रयच्छत ।नो चेत् प्राणान् हरिष्याम्यहम्)

(कर्णं दत्वा सर्वे भीतिं नाटयन्ति)

मरीचिः - (पुरतो विलोक्य ससम्भ्रमं) भगवन् वसिष्ठ । पश्यतु भवान् ।एषः भयङ्करः निषादः रक्तपङ्किलं खड्गमुन्नम्य अस्मान् प्रति प्रसार्य नः हन्तुमिहायाति ।

(ततः प्रविशति यथोक्तवेषधारी निषादः)

रत्नाकरः - तिष्ठत ।तत्रैव तिष्ठत ।भवदीयं सर्वं प्रयच्छत ।नो चेत् प्राणान् हरिष्याम्यहम् ।(साट्टहासं खड्गं प्रसारयति)

(सर्वे सभयं निषादं अवलोकयन्ति चिन्ताकुलाः च)

पुलस्त्यः - (विचिन्त्य) किमेनं वक्ष्ये ? कथमेनं शान्तं करिष्ये ? (प्रकाशम्) भगवन् वसिष्ठ भवान् एव अस्य प्रत्युत्तरदाने दक्षः साम्ना तं वशे नयतु।(कर्णे एवमिव)

वसिष्ठः - युज्यते ।अये वत्स कस्त्वम् ? किमभिलषसि ?

रत्नाकरः - रत्नाकरो नाम निषादोहम् ।युष्मदीयं सर्वं मह्यं प्रयच्छत ।नो चेत् प्राणान् हरिष्यामि ।

वसिष्ठः - केवलं कमण्डलुर्वल्कलञ्च अस्माकं धनम् ।तेन तव किम् प्रयोजनम् ?

रत्नाकरः - किम् नास्ति धनम् वस्त्राणि आभरणानि रत्नानि च ?

वसिष्ठः - नास्त्येव ।वयम् ऋषयः ।केवलं कमण्डलुर्वल्कलञ्च अस्माकं धनम् ।तेन तव किम् प्रयोजनम्

रत्नाकरः - (सरोषम्) कमण्डलुश्चेत् कमण्डलुः ।दातव्यम् तत् ।

वसिष्ठः - वत्स भवान् कः इति प्रश्नस्योत्तरं इदीनीमपि न दत्तं भवता ।

(निषादः सविस्मयं सप्तर्षीन् विलोकयति)

रत्नाकरः - (आत्मगतम्) किन्नु मामेवं सम्बुद्धिं करोति ? किन्नु हासाय ? नैवं स्यात् ।वत्स इति अस्य सम्बोधनया मनसि काचिदानन्दानुभवः संवृत्तः) अथवा यत्किमपि भवतु (प्रकाशम्) रत्नाकरो नाम निषादोहम् ।पथिकानां धनानि अवश्यञ्चेत् प्राणान् चापहृत्य कुटुम्बं पोषयामि ।

वसिष्ठः - एवं वा ।सत्यमाह भवान् ।पतिधर्म एव कुटुम्बपालनम् ।किन्तु पथिकानां धनापहरणं किं न पापाय ? अस्य पापस्य तव कलत्रपुत्रादयो फलभाजः किम् ?

रत्नाकरः - तदहं न जाने ।

वसिष्ठः - एवं चेत् तान् पृष्ट्वा आगच्छतु ।

रत्नाकरः - हं (सशङ्कं तान् विलोकयति)

वसिष्ठः- (स्मितं कृत्वा) यदा ते प्रत्यागमनं तावत्कालम् अत्रैव तिष्ठामो वयम् ।

रत्नाकरः - तथास्तु ।(गृहं लक्षीकृत्य गच्छति)

वसिष्ठः - (आत्मगतम्) अधर्मकारी अयं निषादः ।तथापि ऋजुबुद्धिः ।कथमेनं अधर्माचरणात् रक्षयामि ? अस्तु एवं करणीयम् ।(प्रकाशम्) भगवन् मरीचे !पुलस्त्य ! पुलह ! सर्वे वयं तं निषादं प्रतिपाल्य अस्य वटवृक्षस्य मूले उपविशामः ।

(सर्वे गच्छन्ति)

(यवनिका)

२

(अथ द्वितीयो रङ्गः)

रङ्गविवरणम् - कमपि दरीमुखम् (निषादस्य वासस्थानम्) ।दरीमुखे अस्थिखण्डैः कपालैश्च निषादबालकौ क्रीडासंलग्नौ । पुलिन्दी गृहकर्मणि व्यापृता ।पच्यमानपललस्य गन्धः परितो व्याप्नोति ।

ज्येष्ठः - अनुज मह्यं दीयताम् तं तीक्ष्णं अस्थिखण्डम् ।

अवरजः - न प्रदास्ये ।एतं मदर्थे तातेन आनीतम् ।अनेन तव किम् कार्यम् ?

ज्येष्ठः - अहं शीघ्रं यौवनं प्राप्स्ये ।तदा मृगयायां जन्तून्हन्तुं तीक्ष्णं अस्थिखण्डमिदमावश्यकम् ।

अवरजः - अहमपि अचिरादेव यौवनं प्रापस्ये बलिष्ठश्च भवामि ।तदा मदर्थमिदमावश्यकम् ।अतो न प्रदास्ये ।

ज्येष्ठः - यदि न दास्ययि ताताय ते कृत्यं निवेदयामि ।तात .... (अर्धोक्तौ विरमति) हन्त तातः प्रभाते एव पथिकानां धनादिहरणार्थं गतः ।किमिदानीं करिष्ये ? (चिन्तयति) कश्चन पदविन्यासशब्दः निकटमायाति ।(परिक्रम्यावलोक्य च) अये शून्यहस्तः तातः इत एव आगच्छति ।

यदायं रिक्तहस्त स्यात् शून्यं मन्ये निजालयम् ।
क्रूरकर्मभिरेवायं अस्मान् पोषयतीति धिक् ।।

ज्येष्ठः - (उपगम्य प्रणामं कृत्वा) तात वन्दे ।

अवरजः - तात वन्दे ।

रत्नाकरः - क्व युवयोर्माता ?

ज्येष्ठः - अम्बा नूतने मनुष्यमांसपाचने निमग्ना ।तामाह्वयामि आनयामि च।(गच्छति)

(तदा प्रविशति यथोक्तवेषयुक्ता निषादी)

निषादी - जयतु भर्ता ।कुतो भवानचिरादेव शून्यहस्तः प्रत्यागतः ? किन्नु संवृत्तम् ?

निषादः - अद्य वने केचन सप्त ऋषयः समागताः ।तेषां धनापहरणाय उद्यते मयि वत्स कस्त्वं इति ते मामपृच्छन् ।

निषादी - ततस्तः।

रत्नाकरः - ततः ते मामेवमुक्तवन्तः - "पथिकानां धनापहरणं किं न पापाय , अस्य पापस्य तव कलत्रपुत्रादयेपि फलभाजः कि" इति

निषादी - तदा किमुक्तं त्वया ?

रत्नाकरः - तदहं न जाने इति प्रत्युत्तरमदात् ।तदा तान् पृष्ट्वा प्रत्यागच्चतु इति नियुज्य मां त्वदभ्याशं प्रेषितवन्तः ।किमहं प्रत्युत्तरं प्रदास्ये ? कुटुम्बपोषणार्थं कृतानां मदीयपापानां भवन्तोपि किं न फलभाजः ?

निषादी - (विहस्य) फलभाजः इति ।रे मूर्ख ! के फलभाजः ? कथं फलभागित्वम् ? पश्य -

नित्यमाचरितानां हि
कर्मणां फलभोजने ।
तत्कर्तारं विना नान्यः
भोक्ता भवति कश्चन ।।

रत्नाकरः - किं वदसि ? न फलभाजिनः इति ?

निषादी - इदमपि श्रूयताम् ।

वपुषा मनसा वाचा
यद्यद् कर्म करोति यः ।
स एव तेषां भोक्ता च
नैव पत्नीसुतादयः ।।

(निषादी सोपहासं महानसं गच्छति ।रत्नाकरः चिन्तामग्नः तिष्ठति)

रत्नाकरः - (सविषादं) अहो एतावत्कालं पापकर्मभिः अहं कुटुम्बं पुपोष ।परन्तु तेषां पापानां फलभोक्ता अहमेक एव ।क्रूरोहं । हा धिङ्माम् ! धिङ्मदीयमूर्खबुद्धिं ! नैकेषां साधूनां धाातकः सञ्जातोहम् ।साधूनां धनापहरणेन चोरः संवृत्तः ।हा हन्त (उच्चैः रुदति) किमिदानीं करिष्ये ? (चिन्तयित्वा) भवतु विशिष्टगुणयुक्तान् तानेव मुनीन् शरणं प्राप्स्ये ।

(निष्क्रामति)

यवनिका

३

।। तृतीयः रङ्गः ।।

रङ्गविवरणं - पूर्वसूचित वनान्तर्भागः ।कस्यचन वटवृक्षस्य मूले सप्तर्षयः निषादं प्रतिपाल्य निष्ठन्ति ।

मरीचिः - चिरायते खलु निषादः ।

पुलस्त्यः - मन्ये अस्मान् केवलं कमण्डलुर्वल्कलमात्रधनान् ज्ञात्वा सः अस्मान् उझित्वा यत्र कुत्रापि गतवानिति ।

मरीचिः - नाहं संचिन्तयाम्येवम् ।सपरीवारस्य तस्य आगमनं स्यादिति तर्कयामि ।

मरीचिः - (परितो विलोक्य) पश्य भगवन् पुलस्त्य सोयं निषादः म्लानवदनः अधोमुखः खिन्न इव अस्मानभ्येति ।

(ततः प्रविशति यथोक्तनिर्दिष्टः रत्नाकरः)

रत्नाकरः - (चिन्तयित्वा) हा धिङ्मां पापकर्माणम् ।धिङ्मदीयां मूर्खधीम् ।किमिदानीं करिष्ये? भवतु तानेव शरणं यास्यामि । ते मम रक्षकाः स्युः (परिक्रम्य अवलोक्य च) अहो ! मम भाग्यातिरेकात् एते न मामुझित्वा प्रयाताः ।

(वसिष्ठस्य समीपमुपगम्य पादयोः पतित्वा)

भगवन् परित्रायस्व मां पापकर्माणम् ।परित्रायस्व मां शरणागतम् ।

वसिष्ठः - (निषादं सदयं विलोक्य) उत्तिष्ठ वत्स ।ऋजुबुद्धिरसि ।तव पापनिवारणाय मन्त्रमेकं उपदिशामि ।तज्जपं कुरु सदा ।अनेन मार्गेण यदा अस्माकं प्रयिनिष्क्रमणं तावत्कालम् मन्त्रजपेन अत्रव उपविश ।(निषादस्य कर्णे मन्त्रमुपदिशति)

ऋषयः सर्वे - (हस्तं उन्नमय्य तमनुगृह्य) वत्स ! शाश्वतीं प्रतिष्ठां लभस्व ।

रत्नाकरः - (अञ्जलीबद्धो भूत्वा) राम... राम ..... राम....

(क्रमेण तन्नेत्रे अर्धनिमीलिते भवतः)

वसिष्ठः - साध्वयं निषादः ।रामनामजपतो विमुक्तकिल्बिषः भवेन्नूनम् ।गच्छामो वयम् ।

(सर्वे गच्छन्ति)

यवनिका

४

।। चतुर्थो रङ्गः ।।

रङ्गविवरणम् - पूर्वसूचितवनप्रदेशः ।वनमध्य उन्नतस्य कस्यचन वटवृक्षस्य अधः कश्चन महान् वल्मीकः ।

सप्तर्षयः आगच्छति ।

वसिष्ठः - आरण्यमध्यमतिशान्तमनन्तपुण्य -

संयुक्तमेव नहि संशमत्र मे S स्ति ।
शान्ताः खगाः मृगगणाः च वसन्ति यत्र
तत्रैव पुण्यचरिताः निवसन्ति सन्तः ।।

मरीचिः - अपि च

कोटिजन्मकृतपुण्यविपाकात्
कानने S त्र तरुतामुपयान्ति ।
चिन्तयामि ननु कस्य महर्षे-
राश्रमस्थलमिदं ह्यनवद्यम् ।।

(कर्णं दत्वा) कुतो शान्तगभीरनिस्वनं राममन्त्रं मदीयश्रवणयोरभ्येत्य मामतिमात्रमाह्लादयति ।(परितो विलोक्य) अहो अस्य वटवृक्षस्य अधस्थात् वल्मीकादेव राममन्त्रस्य सम्भवः ।(वसिष्ठमुद्दिश्य) भगवन् वसिष्ठ पश्यतु भवानिदम् ।यत्रास्माभिः पुरा रत्नाकराभिधानं निषादं संस्थापितः तस्यैव वटवृक्षस्याधस्थितादूल्मीकादेव राममन्त्रध्वनिः ।किमु भञ्जयामि वल्मीकम्

वसिष्ठः - (स्मितं कृत्वा) भञ्जयैनम् ।

मरीचिः - तथास्तु ।

(सर्वे मुनयः वल्मीकं भञ्जयति ।तन्मध्ये अतितेजस्विनं तपस्विंनं दृष्ट्वा विस्मिताः)

(रङ्गे शंखनिनदः ।आकाशात् पुष्पवर्षश्च)

वसिष्ठः - हे मुने पावितोसि राममन्त्रेण । वल्मीकात् सम्भूतः इति कारणात् वाल्मीकिनाम्ना प्रसिद्धो भविष्यति ।यतिवर्य ! वयं त्वां प्रणमामः

(सर्वे वाल्मीकेः पादयोः पततन्ति)

वाल्मीकिः - भगवन् भवतां सङ्गमेन गतकिल्बिषः संवृत्तः ।मदीयां निषादतां विहाय तपस्वितां प्राप्ता ।किमिदानीं करोमि?

वसिष्ठ – राममन्त्ररजपरतस्य भवतः कर्तव्यं किं ? किमकर्तव्यम् ? तथापि -

(भरतवाक्यम)

रोगादिदुःखरहिता मनुजाः सदास्तु
नद्यश्च निर्मलपयांसि वहन्तु नित्यम् ।
काले तु वर्षण,मथास्तु च वृक्षवल्ली
सम्पूरितानि विपिनानि भवन्तु शान्त्यै ।।

written by
sankarjikodakara